

Interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej

REDAKCJA

Monika Florczak-Wątor

Marcin Krzemiński

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

INTERDYSCYPLINARNY WYMIAR
TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

SERIA POD REDAKCJĄ
TOMASZA GIZBERT-STUDNICKIEGO
I PIOTRA TULEI

INTERDYSCYPLINARNY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ

Pod redakcją
Moniki Florczak-Wątor i Marcina Krzemińskiego

Kraków 2022

Monika Florczak-Wątor,
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0002-4324-5652>
 m.florczak-wator@uj.edu.pl

Marcin Krzemiński
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0002-4959-8846>
 marcin.krzeminski@uj.edu.pl

© Copyright by individual authors, 2022

Recenzja
prof. Mirosław Granat

Opracowanie redakcyjne
Dorota Ilnicka

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8138-713-2 (druk)
ISBN 978-83-8138-714-9 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381387149>

Publikacja dofinansowana ze środków Priorytetowego Obszaru Badawczego
Heritage w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza”

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

WSTĘP	7
WOKÓŁ POJMOWANIA TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
KRYSTYNA MOKRZYCKA, <i>Tożsamość konstytucyjna – monolit czy krajobraz inności?</i>	13
ADAM DEMCZUK, <i>Tożsamość człowieka jako punkt wyjścia dla rozumienia tożsamości konstytucyjnej. Wybrane koncepcje filozoficzne i psychologiczne</i>	31
AGATA NIŻNIK-MUCHA, <i>Tożsamość konstytucyjna a relatywizacja ochrony praw człowieka</i>	53
USTROJOWY I DOGMATYCZNY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
ALEKSANDRA DĘBOWSKA, <i>Tożsamość konstytucji w kontekście polskich doświadczeń ustrojowych i tradycji konstytucyjnych</i>	73
PIOTR TULEJA, <i>Zasada państwa prawa jako element polskiej tożsamości konstytucyjnej</i>	89
MICHAŁ ZIÓŁKOWSKI, <i>Tożsamość konstytucyjna jako wzorzec i kryterium kontroli w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym (uwagi na marginesie wyroków K 32/09 i P 7/20)</i>	103
BARTOSZ KIELAN, <i>Czy Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej zawiera normy niezmienne? Rozważania na tle pojęcia tożsamości konstytucyjnej</i>	135
MIĘDZYNARODOWY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
LENA HELIŃSKA, <i>Przydatność pojęcia tożsamości konstytucyjnej dla prawa międzynarodowego publicznego</i>	155

Spis treści

MONIKA FLORCZAK-WĄTOR, <i>Wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej a koncepcja wspólnej unijnej tożsamości konstytucyjnej</i>	167
PAULINA JABŁOŃSKA, <i>Margines oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Perspektywa ochrony tożsamości konstytucyjnej</i>	189
WSPÓŁCZESNE WYZWANIA DLA TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
KACPER NOWINA-KONOPKA, <i>Wpływ populistycznego konstytucjonalizmu na tożsamość konstytucyjną</i>	205
KAMIL A. ZYZIK, <i>Transnarodowe tożsamości konstytucyjne w globalnym świecie. W kierunku realistycznej i krytycznej perspektywy analizy</i>	221
FILIP OSZCZYK, KAROLINA MARDAUSZ, <i>Tożsamość konstytucyjna w perspektywie socjologicznej</i>	245
Noty o autorach.....	269
Indeks osobowy.....	273

Wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej a koncepcja wspólnej unijnej tożsamości konstytucyjnej

Abstract

Common constitutional traditions of the Member States of the European Union and the concept of a common constitutional identity of the Union

The aim of this paper is to present the concept of common constitutional traditions of the Member States of the European Union, along with its advantages and drawbacks, especially those of a methodological nature. The author discusses the development of this concept in the jurisprudence of the Court of Justice of the European Union (hereinafter CJEU) as well as its formal inclusion into the EU regulations. The analysis of the CJEU case law and EU law enables the author to formulate some remarks concerning the way of reconstructing common constitutional traditions of the EU Member States. Subsequently, the position of the Polish Constitutional Tribunal in relation to this concept is presented, including the change of this position in the most recent case law of this authority. This study concludes with a consideration of the relationship between common constitutional traditions and a common EU constitutional identity.

Keywords: common constitutional tradition, European Union, identity of the EU member states, CJEU, common European identity

1. Wstęp

Unia Europejska to wspólnota państw członkowskich, której celem jest integracja, a nie unifikacja krajowych porządków prawnych. Integracja ta obejmuje różne płaszczyzny, w tym również tę konstytucyjną¹. Zakłada ona poszanowanie i zachowanie różnorodności konstytucyjnych porządków prawnych, ale również promowanie i rozwijanie wspólnotowości, zwłaszcza w wymiarze aksjologicznym i ustrojowym². Przez wiele lat owa wspólnotowość w ramach Unii Europejskiej budowana była wokół idei wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich tworzących tę organizację. W literaturze podkreśla się, że pojęcie to zostało „wymyślone”³ przez Trybunał Sprawiedliwości, a po raz pierwszy pojawiło się w orzeczeniu Internationale Handelsgesellschaft⁴. Dopiero z momentem wejścia w życie traktatu z Maastricht zostało ono wprowadzone do treści art. 6 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej⁵.

Atrakcyjność koncepcji wspólnych tradycji konstytucyjnych polega na tym, że wzmacnia ona legitymację Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE) oraz akceptację dla zasad ogólnych wynikających z jego orzecznictwa. Te ostatnie nie są traktowane jedynie jako wypowiedzi orzecznicze TSUE, ale jako efekt działania tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich. Koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych ma również potencjał transformacyjny, umożliwia ona bowiem przekształcanie pewnych fundamentalnych praw, zasad i wartości chronionych na szczeblu konstytucyjnym w prawa, zasady i wartości o charakterze unijnym. Słabością tej koncepcji jest natomiast brak transparentnych kryteriów rekonstruowania przez TSUE zarówno tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE, jak również ich wspólnotowego charakteru. Analiza orzecznictwa TSUE rodzi także poważne wątpliwości co do tego, czy wspólne tradycje konstytucyjne są źródłem prawa, czy są jedynie podstawą formułowania zasad ogólnych, które dopiero mogą zostać uznane za źródła prawa. W tym ostatnim przypadku tradycje byłyby odpowiednikiem (niepisanych) zasad prawa

¹ A. Sikora, *Ochrona środowiska naturalnego jako element składowy koncepcji „rdzenia konstytucyjności” Unii Europejskiej*, „Przegląd Konstytucyjny” 2021, nr 3, s. 62-63.

² Jak wskazuje Alicja Sikora: „Konstytucyjny wymiar unijnego porządku prawnego, mimo iż wyrasta z tradycji państw członkowskich oraz międzynarodowych standardów, w szczególności ochrony praw człowieka, odzwierciedla aspiracje odrębne zarówno w odniesieniu do prawa państw członkowskich, jak i prawa międzynarodowego”. Zob. *ibidem*, s. 61.

³ F. Belvisi, *The „Common Constitutional Traditions” and the Integration of the EU*, „Diritto & Questioni Pubbliche: Rivista di Filosofia del Diritto e Cultura Giuridica” 2006, nr 6, s. 30.

⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 17 grudnia 1970 r., sprawa 11-70, Internationale Handelsgesellschaft mbH przeciwko Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel.

⁵ Traktat o Unii Europejskiej, Dz.U. 2004, nr 90, poz. 864/30 ze zm.; dalej jako: TUE.

konstytucyjnego⁶. TSUE do tego problemu odnosi się w sposób bardzo ostrożny i przez to niejednoznaczny. Wskazuje bowiem, że jedynie „czerpie inspirację” ze wspólnych tradycji konstytucyjnych, ale jednocześnie nie traktuje ich jako źródła prawa⁷.

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie koncepcji wspólnych tradycji konstytucyjnych, jej zalet i mankamentów, w tym zwłaszcza tych o charakterze metodologicznym. Zostanie zaprezentowany rozwój tej koncepcji w orzecznictwie TSUE, a także jej formalne włączenie do regulacji traktatowej. Analiza wybranych judykatów TSUE i regulacji unijnych pozwoli na sformułowanie kilku uwag dotyczących optymalnego sposobu rekonstruowania wspólnych tradycji konstytucyjnych. W dalszej kolejności przedstawione zostanie stanowisko polskiego Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK) w odniesieniu do tej koncepcji, w tym również zmiana tego stanowiska w najnowszym orzecznictwie tego organu. Opracowanie zamkną rozważania dotyczące relacji między wspólnymi tradycjami konstytucyjnymi a wspólną unijną tożsamością konstytucyjną.

2. Rozwój koncepcji wspólnych tradycji konstytucyjnych w orzecznictwie TSUE

Koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych pojawiła się po raz pierwszy w orzeczeniu z 17 grudnia 1970 r. w sprawie *Internationale Handelsgesellschaft*, w którym stwierdzono, że poszanowanie praw podstawowych stanowi integralną część ogólnych zasad prawa chronionych przez Europejski Trybunał Sprawiedliwości (dalej: ETS), a ochrona tych praw, inspirowana tradycjami konstytucyjnymi wspólnymi dla państw członkowskich, powinna być zapewniona w ramach struktury i celów Wspólnoty. Pogląd ten był w późniejszym orzecznictwie wielokrotnie powtarzany⁸. W literaturze przedmiotu zauważa się, że pojęcie wspólnych tradycji konstytucyjnych było „wymuszonym wyborem”, a to z tego powodu, że ETS musiał znaleźć sposób uzasadnienia swoich działań na rzecz ochrony praw jednostki w czasach, gdy w ramach UE nie obowiązywała żadna Karta praw podstawowych mająca istotną wartość normatywną, do której mógłby się odwołać⁹.

⁶ W. Sadurski, *European Constitutional Identity?*, „EUI Working Papers. Law” 2006, nr 33, s. 3, [on-line:] <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6391/LAW-2006-33.pdf?sequence=3&isAllowed=y> – 22 III 2022.

⁷ Zwraca na to uwagę Wojciech Sadurski. Zob. *ibidem*.

⁸ Zob. np. wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 28 marca 2000 r., sprawa C-7/98, Dieter Krombach przeciwko André Bamberskiemu; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 8 listopada 2005 r., sprawa C-443/03, Götz Leffler przeciwko Berlin Chemie AG.

⁹ F. Belvisi, *op. cit.*, s. 31.

Trybunał Sprawiedliwości w swoim późniejszym orzecznictwie wskazywał również konkretne prawa, zasady i wartości przynależące do owych wspólnych tradycji konstytucyjnych. Zaliczył do nich m.in. prawa do rzetelnego procesu¹⁰, skutecznej ochrony sądowej¹¹, poszanowania życia prywatnego¹² oraz zakaz dyskryminacji¹³. W tych wszystkich sprawach TSUE podkreślał, że zapewniając przestrzeganie praw podstawowych, „czerpie inspirację ze wspólnych tradycji konstytucyjnych Państw Członkowskich oraz ze wskazówek wynikających z umów międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka, przy których sporządzaniu Państwa Członkowskie współpracowały lub których są sygnatariuszami”¹⁴. W wyroku z 13 grudnia 1979 r., wydanym w sprawie 44/79, podkreślono nawet, że TS, stojąc na straży praw podstawowych stanowiących integralną część ogólnych zasad prawa, ma wręcz

obowiązek czerpać inspiracje z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla Państw Członkowskich, by nie dopuścić we Wspólnocie do wydania przepisów sprzecznych z prawami podstawowymi, gwarantowanymi w konstytucjach tych państw. Umowy międzynarodowe dotyczące ochrony praw człowieka, w ramach których Państwa Członkowskie współpracują ze sobą lub do których przystąpiły, mogą również dostarczyć wskazówek, które należy wziąć pod uwagę w ramach prawa wspólnotowego¹⁵.

¹⁰ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 2 maja 2006 r., sprawa C-341/04, Eurofood IFSC Ltd; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 2007 r., sprawa C-411/04 P, Salzgitte Mannesmann GmbH przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich.

¹¹ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 25 lipca 2002 r., sprawa C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores przeciwko Radzie Unii Europejskiej; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 13 marca 2007 r., sprawa C-432/05, Unibet (London) Ltd i Unibet (International) Ltd przeciwko Justitiekanslern; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 24 kwietnia 2008 r., sprawa C-55/06, Arcor AG & Co. KG przeciwko Republice Federalnej Niemiec; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 3 września 2008 r., sprawa C-405/05, Yassin Abdullah Kadi, Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie Unii Europejskiej i Komisji Wspólnot Europejskich; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 8 września 2010 r., sprawa C-409/06, Winner Wetten GmbH przeciwko Bürgermeisterin der Stadt Bergheim.

¹² Zob. wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 5 października 1994 r., sprawa C-404/92 P, X przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich.

¹³ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 2005 r., sprawa C-144/04, Werner Mangold przeciwko Rüdiger Helm; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 19 stycznia 2010 r., sprawa C-555/07, Seda Küçükdeveci przeciwko Swedex GmbH & Co. KG; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 11 września 2018 r., sprawa C-68/17, IR v. JQ.

¹⁴ Zob. postanowienie Trybunału Sprawiedliwości z dnia 4 lutego 2000 r., sprawa C-17/98, Emesa Sugar (Free Zone) NV przeciwko Aruba. Podobnie zob. wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 15 lipca 2010 r., sprawa C-271/08, Komisja Europejska przeciwko Republice Federalnej Niemiec; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 21 października 2010 r., sprawa C-81/09, Idryma Typou AE przeciwko Ypourgos Typou kai Meson Mazikis Enimerosis.

¹⁵ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 13 grudnia 1979 r., sprawa 44/79, Liselotte Hauer przeciwko Land Rheinland-Pfalz.

Można zatem zauważyć, że jako drugie źródło prawa, obok wspomnianych wyżej wspólnych tradycji konstytucyjnych, Trybunał wskazywał często konkretne przepisy Europejskiej konwencji praw człowieka¹⁶ oraz Karty praw podstawowych UE¹⁷.

Do wspólnych tradycji konstytucyjnych odwoływali się również Rzecznicy Generalni w swoich opiniach sporządzanych w ramach poszczególnych spraw rozstrzyganych przez TSUE. Niekiedy wyrażali oni bardziej ogólną refleksję na temat tej koncepcji i jej znaczenia w orzecznictwie TSUE. Na przykład w opinii Rzecznika Generalnego Pedra Cruza Villalóna przedstawionej 14 stycznia 2015 r. w sprawie Petera Gauweilera i innych przeciwko Deutscher Bundestag czytamy:

Trybunał Sprawiedliwości posługuje się od bardzo dawna pojęciem „wspólnych tradycji konstytucyjnych” państw członkowskich w momencie, gdy poszukuje inspiracji dla systemu wartości, na którym opiera się Unia. W szczególności w tych wspólnych tradycjach konstytucyjnych Trybunał Sprawiedliwości bardzo chętnie poszukiwał fundamentu dla swoistej kultury prawnej, kultury praw Unii. Unia uzyskała dzięki temu nie tylko charakter wspólnoty prawa, lecz również „wspólnoty kultury konstytucyjnej”. Wskazana wspólna kultura konstytucyjna jest częścią wspólnej tożsamości Unii, z tym istotnym w moim mniemaniu skutkiem, że tożsamość konstytucyjna każdego państwa członkowskiego, oczywiście mająca swą specyfikę w koniecznym zakresie, nie może, mówiąc oględnie, być oddalona o lata świetlne od wspomnianej wspólnej kultury konstytucyjnej. Wręcz przeciwnie, właściwie rozumiane otwarte podejście do prawa Unii powinno rodzić w średnim i długim okresie zasadę podstawowej zbieżności pomiędzy tożsamością konstytucyjną Unii oraz poszczególnych państw członkowskich¹⁸.

W opinii tej wyraźnie zatem problem wspólnych tradycji konstytucyjnych został przez Rzecznika Generalnego powiązany z problemem wspólnej tożsamości unijnej, do czego jeszcze powrócę w dalszych rozważaniach.

3. Pozytywizacja koncepcji wspólnych tradycji konstytucyjnych

Wspólne tradycje konstytucyjne są obecnie elementem prawa traktatowego, traktat z Maastricht potwierdził bowiem ich istnienie oraz usankcjonował ich obowiązywanie.

¹⁶ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.

¹⁷ Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE 2007, C 303/1.

¹⁸ Opinia Rzecznika Generalnego Pedra Cruza Villalóna przedstawiona w dniu 14 stycznia 2015 r., sprawa C-62/14, Peter Gauweiler i inni przeciwko Deutscher Bundestag.

Warto zauważyć, że Traktat o Unii Europejskiej w obecnym jego brzmieniu w kilku miejscach odwołuje się do tradycji państw członkowskich UE. Po pierwsze preambuła do TUE wyraża pragnienie pogłębiania solidarności między narodami „w poszanowaniu ich historii, kultury i tradycji”. Tradycja w tym znaczeniu jest elementem wyznaczającym tożsamość narodową tych państw. Po drugie art. 6 ust. 3 TUE stanowi, że: „Prawa podstawowe, zagwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych Państwom Członkowskim, stanowią część prawa Unii jako zasady ogólne prawa”. Tym samym wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich wskazywane są jako źródło regulacji prawnych dotyczących praw podstawowych. Dalsze odwołania do wspólnych tradycji konstytucyjnych odnajdujemy w Deklaracjach dołączonych do Aktu końcowego konferencji międz rządowej, która przyjęła Traktat z Lizbony podpisany w dniu 13 grudnia 2007 r.¹⁹ W Deklaracji w sprawie Karty praw podstawowych Unii Europejskiej czytamy: „Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, która jest prawnie wiążąca, potwierdza prawa podstawowe gwarantowane przez europejską Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla Państw Członkowskich”²⁰. Do idei wspólnych tradycji konstytucyjnych nawiązały również w swoich deklaracjach Czechy, Irlandia i Polska. Republika Czeska podkreśliła, że w zakresie, w jakim Karta uznaje prawa i zasady podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich, prawa te i zasady interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami²¹. Irlandia potwierdziła swoje zaangażowanie na rzecz Unii będącej przestrzenią wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości, w której szanowane są prawa podstawowe oraz różne systemy prawne i tradycje państw członkowskich i w której zapewnia się obywatelom wysoki poziom bezpieczeństwa²². A z kolei Polska w deklaracji dotyczącej Protokołu w sprawie stosowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej w odniesieniu do Polski i Zjednoczonego Królestwa zamieściła następujące stwierdzenie:

Rzeczpospolita Polska oświadcza, że ze względu na tradycję ruchu społecznego „Solidarność” i jego znaczący wkład w walkę o prawa społeczne i pracownicze, w pełni szanuje prawa społeczne i pracownicze ustanowione prawem Unii Europejskiej,

¹⁹ Deklaracje dołączone do Aktu końcowego konferencji międz rządowej, która przyjęła Traktat z Lizbony podpisany w dniu 13 grudnia 2007 r., Dz.U. UE 2012, C 326/01, s. 337 i nast.

²⁰ Ibidem, s. 339.

²¹ Zob. ibidem, s. 357-358, pkt 53. Deklaracja Republiki Czeskiej w sprawie Karty praw podstawowych Unii Europejskiej.

²² Zob. ibidem, s. 358-359, pkt 56. Deklaracja Irlandii w sprawie artykułu 3 Protokołu w sprawie stanowiska Zjednoczonego Królestwa i Irlandii w odniesieniu do przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości.

w szczególności prawa potwierdzone w tytule IV Karty praw podstawowych Unii Europejskiej²³.

Jako skarbnicę tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich UE wskazuje się jednak najczęściej art. 2 TUE, który sam pojęcia tego nie zawiera. Stanowi on natomiast, że

Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn.

Tym samym art. 2 TUE operuje pojęciem wspólnej dla państw członkowskich aksjologii, co niewątpliwie nawiązuje do idei wspólnych tradycji konstytucyjnych.

Drugim dokumentem, w którym dokonano pozytytywizacji wspólnych tradycji konstytucyjnych, jest wspomniana już wcześniej Karta praw podstawowych UE. W jej preambule stwierdza się, że „Unia przyczynia się do ochrony i rozwoju [...] wspólnych wartości, szanując przy tym różnorodność kultur i tradycji narodów Europy, jak również tożsamość narodową Państw Członkowskich”, a także że

Karta potwierdza, przy poszanowaniu kompetencji i zadań Unii oraz zasady pomocniczości, prawa wynikające zwłaszcza z tradycji konstytucyjnych i zobowiązań międzynarodowych wspólnych Państwom Członkowskim, europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Kart Społecznych przyjętych przez Unię i Radę Europy oraz z orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Z kolei art. 52 ust. 4 Karty praw podstawowych UE stanowi, że: „W zakresie, w jakim niniejsza Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych Państw Członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami”. Z Wyjaśnień dotyczących Karty praw podstawowych wynika, że:

Zasada wykładni zawarta w ustępie 4 została oparta na brzmieniu artykułu 6 ustęp 3 Traktatu o Unii Europejskiej i należyte uwzględnia podejście Trybunału Sprawiedliwości do wspólnych tradycji konstytucyjnych [...]. Zgodnie z tą zasadą, a nie ze sztywnym podejściem „najniższego wspólnego mianownika”, takie prawa zawarte w Karcie powinny być interpretowane w sposób zapewniający wysoki

²³ Zob. ibidem, s. 360, pkt 62. Deklaracja Rzeczypospolitej Polskiej dotycząca Protokołu w sprawie stosowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej w odniesieniu do Polski i Zjednoczonego Królestwa.

poziom ochrony, odpowiedni dla prawa Unii i zgodny ze wspólnymi tradycjami konstytucyjnymi²⁴.

Art. 53 Karty stanowi, że: „Żadne z postanowień niniejszej Karty nie będzie interpretowane jako ograniczające lub naruszające prawa człowieka i podstawowe wolności uznane, we właściwych im obszarach zastosowania, [...] przez konstytucje Państw Członkowskich”. Pojawia się pytanie, postawione niegdyś przez Koena Lenaerts, na ile przepis ten „należy interpretować jako kodyfikację podejścia «Solange»²⁵, zgodnie z którym pierwszeństwo prawa UE jest uwarunkowane zapewnieniem przez to prawo poziomu ochrony praw podstawowych co najmniej równemu poziomowi gwarantowanemu w porządkach prawnych państw członkowskich?”²⁶. Na to pytanie autor udzielił odpowiedzi przeczącej, stwierdzając, że „art. 53 Karty nie należy interpretować zgodnie z podejściem «Solange», ale w świetle orzeczeń TS w sprawach Omega i Sayn-Wittgenstein”²⁷. W tych natomiast sprawach TS orzekł, że: „nie jest [...] niezbędne, aby przepis o charakterze ograniczenia wydany przez organy Państwa Członkowskiego odpowiadał koncepcji wspólnej dla wszystkich Państw Członkowskich, jeżeli chodzi o sposoby ochrony określonego prawa podstawowego lub uzasadnionego interesu”, oraz że: „niezbędny i proporcjonalny charakter przepisów przyjętych w określonej dziedzinie nie jest wykluczony tylko z tego powodu, że jedno Państwo Członkowskie wybrało odmienny system ochrony niż przyjęty przez inne Państwo”²⁸. Jak stwierdza Lenaerts: „Oznacza to, że w zakresie, w jakim środki krajowe służące stosowaniu prawa unijnego nie mają negatywnego wpływu na podstawowe interesy UE, TS przekazuje państwom członkowskim kwestię ustalenia poziomu ochrony praw podstawowych, jaki uznają za zgodny ze swoimi konstytucjami”²⁹. Autor dodaje, że

[...] nie należy odczytywać art. 53 Karty jako normy kolizyjnej, lecz jako normę mającą na celu wzmocnienie pierwszeństwa prawa UE poprzez wymaganie od TS, by podawał przyczyny, dla których podjął decyzję o zastosowaniu (lub niezastosowaniu) poziomu ochrony praw podstawowych, przewidzianego w konstytucjach państw

²⁴ Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych (2007/C 303/02), Dz.U. UE 2007, C 303/17.

²⁵ Zob. wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 maja 1974 r., BVerfGE 37, 271 [Solange I]; wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 1986 r., BVerfGE 73, 339 [Solange II].

²⁶ K. Lenaerts, *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a ochrona praw podstawowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 1, s. 15.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Zob. wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 października 2004, sprawa C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH przeciwko Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn; wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2010 r., sprawa C-208/09, Ilonka Sayn-Wittgenstein przeciwko Landeshauptmann von Wien.

²⁹ K. Lenaerts, *op. cit.*, s. 15.

członkowskich. Artykuł 53 Karty upoważnia zatem TS do wchodzenia w dialog z krajowymi trybunałami konstytucyjnymi lub, zależnie od okoliczności, z krajowymi sądami najwyższymi. Zgodnie z taką interpretacją, art. 53 Karty stanowiłby wyraz pluralizmu konstytucyjnego³⁰.

4. Specyfika wspólnych tradycji konstytucyjnych

Wspólne tradycje konstytucyjne to pojęcie, które z natury swej jest złożone i problematyczne. Jego analiza musi rodzić dwa pytania – o to, czym są tradycje konstytucyjne, i o to, kiedy można uznać, że są one wspólne dla państw członkowskich UE. Odpowiedź na pierwsze pytanie wymaga zdefiniowania pojęcia tradycji konstytucyjnych, co nie jest proste. Można jednak, stosując pewne uproszczenie, przyjąć, że tradycje konstytucyjne to dane elementy (cechy) porządku konstytucyjnego, które uważane są za fundamentalne, trwałe i wartościowe, a w związku z tym wymagające poszanowania, przestrzegania i ochrony. Elementem definiującym tradycje konstytucyjne jest również ich związek z przeszłością, mający znaczenie dla teraźniejszości i przyszłości.

Tradycje konstytucyjne państw członkowskich nie mają charakteru statycznego, wręcz przeciwnie, ewoluują i rozwijają się, co wymaga ich każdorazowego rekonstruowania w orzecznictwie TSUE³¹. Praktyka orzecznicza TSUE nie daje jednak odpowiedzi na pytanie o metodologię rekonstrukcji owych tradycji konstytucyjnych oraz ustalenia ich wspólnego dla państw członkowskich charakteru. Wydaje się, że jako wspólne TSUE przyjmuje rozwiązania obowiązujące w konstytucjach większości państw członkowskich, a nawet rozwiązania powszechnie akceptowane, choć faktycznie występujące w niewielu konstytucjach europejskich³². Wspólność tradycji konstytucyjnych nie jest zatem rozumiana jako ich obecność w konstytucjach wszystkich państw przynależących do UE.

Kompleksową charakterystykę wspólnych tradycji konstytucyjnych zaprezentował w jednej ze swoich prac Sabino Cassese³³. Analiza wskazanych przez niego ośmiu cech definiujących tradycje konstytucyjne daje pewne wskazówki dotyczące tego, jak owe tradycje powinny być rekonstruowane. Zauważył on, że tradycje konstytucyjne jako element wyższego prawa (unijnego) wywodzą się z niższego prawa (krajowego) na zasadzie absorpcji. Włączanie praw krajowych do prawa unijnego powoduje, że to ostatnie staje

³⁰ *Ibidem*.

³¹ F. Belvisi, *op. cit.*, s. 31.

³² Przykładem może być ochrona przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka, która traktowana jest jako wspólna tradycja konstytucyjna, choć *expressis verbis* zasada ta występuje tylko w niektórych konstytucjach europejskich, np. art. 1 Konstytucji Niemiec czy art. 30 Konstytucji RP.

³³ Zob. S. Cassese, *Ruling from Below: Common Constitutional Traditions and Their Role*, „N.Y.U. Environmental Law Journal” 2021, vol. 29, s. 597-599.

się konglomeratem różnych porządków prawnych. Zwrócił on również uwagę na to, że ustalenie wspólnych tradycji konstytucyjnych wymaga porównania tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE, a to oznacza, że rekonstrukcja wspólnych tradycji konstytucyjnych opiera się na komparatystyce. Warto jednak zauważyć, że TSUE nigdy nie prowadził jakichś pogłębionych badań porównawczych, a przynajmniej nie prezentował ich wyników w swoim orzecznictwie. Tradycje konstytucyjne pojmował raczej swobodnie, w takim zakresie, w jakim koncepcja ta była potrzebna do objęcia ochroną określonych praw, zasad i wartości³⁴. Cassese wskazał również na to, że wspólne tradycje konstytucyjne są elementem łączącym przeszłość i przyszłość, nie można ich zrekonstruować bez uwzględnienia kontekstu historycznego, ale jednocześnie nie byłyby one tradycjami, gdyby nie miały znaczenia we współczesnych realiach. Trafnie to ujął Wojciech Sadurski, stwierdzając, że tradycja to obecność przeszłości w teraźniejszości³⁵. Także Martin Krygier zauważa, że pojęcia tradycji prawnych używamy wówczas, gdy chcemy opisać to, jakie znaczenie przeszłość prawna ma dla prawnej teraźniejszości³⁶. Cassese zauważył również, że rekonstruując tradycje ustrojowe, TSUE nie sięga do ustawodawstw krajowych. Tradycje ujmując zatem jako koncept niepozytywistyczny, a to oznacza, że ich zrekonstruowanie wymaga uwzględnienia różnych sytuacji faktycznych i zdarzeń historycznych. TSUE zachowuje jednak daleko idącą dyskrecjonalność, przesądzając, czy dana tradycja konstytucyjna faktycznie istnieje i czy można ją uznać za wspólną dla państw członkowskich UE. Dodatkowym argumentem na rzecz obowiązywania danej tradycji konstytucyjnej wydają się być stosowane przez TSUE odwołania do umów międzynarodowych dotyczących problematyki praw człowieka, zwłaszcza Europejskiej konwencji praw człowieka. Co prawda, są one wskazywane jako niezależne od tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE podstawy obowiązywania zasad ogólnych – zarówno w orzecznictwie TSUE, jak i w art. 6 ust. 3 TUE, jednak TSUE podkreśla, że państwa członkowskie UE same związały się tymi umowami, a zatem można byłoby stwierdzić, że wyrażone w nich zasady akceptują i się z nimi utożsamiają. To zaś może być argumentem uzasadniającym traktowanie tych zasad jako elementu wspólnych tradycji konstytucyjnych. Cassese zauważa również, że wspólne tradycje konstytucyjne legitymują prawo unijne, na nich bowiem opierają się zasady ogólne³⁷. Te ostatnie mogą być zatem postrzegane jako pochodne tradycji konstytucyjnych państw członkowskich, a nie jako obcy krajowym porządkom prawnym wytwór działalności orzeczniczej TSUE. Wspólne tradycje konstytucyjne są zatem traktowane jako byty istniejące, które nie są odgórnie narzucane. To pozwala dowodzić, że również zasady ogólne nie są tworzone z niczego, lecz w sposób naturalny wynikają z tego, co już istnieje, czyli właśnie ze wspólnych

³⁴ F. Belvisi, *op. cit.*, s. 31.

³⁵ W. Sadurski, *op. cit.*, s. 4.

³⁶ M. Krygier, *Law as Tradition*, „Law and Philosophy” 1986, nr 5, s. 242.

³⁷ S. Cassese, *op. cit.*, s. 599.

tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE. Cassese ostatecznie dochodzi jednak do wniosku, że koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych, umożliwiająca równoważenie prawa krajowego i unijnego, dotyczy tylko problemu praw podstawowych, co oznacza, że poza tym obszarem nie powinna być stosowana³⁸.

Warto zauważyć, że oddziaływanie tradycji konstytucyjnych na porządek krajowy i unijny ma charakter dwustronny. Z jednej strony prawo UE opiera się na tradycjach konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich UE, z drugiej strony konstytucje tych państw nawiązują do wspólnych tradycji europejskich. Takie nawiązanie jest również w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, której preambuła z jednej strony wyraża wdzięczność „przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach”, a także chęć nawiązania do „najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej”, a z drugiej strony wyraża świadomość „potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej”³⁹. Oczywiście sądy konstytucyjne państw członkowskich zastrzegają sobie prawo do wyznaczania granic owych tradycji, ich weryfikowania, a sprawy Solange I i Solange II są tego dobrym przykładem.

Wspomniano już wcześniej, że koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych niewątpliwie wymaga dookreślenia tego, czym są owe tradycje i kiedy można przyjąć, że mają one charakter wspólny. Takie dookreślenie powinno zostać dokonane przez TSUE w ramach dialogu z sądami konstytucyjnymi, bez udziału tych ostatnich trudno bowiem stwierdzić, czy w danym przypadku faktycznie mamy do czynienia z tradycją konstytucyjną. Zadaniem TSUE jest natomiast ocena stopnia wspólnotowości tych tradycji. Arbitralność w zakresie stosowania tej koncepcji i samodzielne rekonstruowanie przez TSUE tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE nie będzie sprzyjało jej rozwojowi⁴⁰.

5. Wspólne tradycje konstytucyjne w orzecznictwie polskim

Pojęcie wspólnych tradycji konstytucyjnych UE funkcjonuje również w orzecznictwie polskiego TK. Po raz pierwszy pojawiło się w zdaniu odrębnym sędziego Bohdana Zdziennickiego do wyroku z dnia 11 maja 2007 r.⁴¹, dotyczącego problematyki lustracji.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.

⁴⁰ W tym kontekście warto zauważyć, że Cassese we wspomnianej wcześniej pracy przestrzega również przed odwoływaniem się do tradycji konstytucyjnych państw, które nie przynależą do UE. Zob. S. Cassese, *op. cit.*, s. 607.

⁴¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2007 r., sygn. akt K 2/07, Dz.U. 2007, nr 85, poz. 571.

Przywołał on treść art. 6 ust. 3 TUE, a następnie stwierdził, że: „Przewycięzanie przeszłości w drodze określonych rozwiązań ustawowych w kraju Unii Europejskiej musi się mieścić w zasadach wynikających z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla Państw Członkowskich oraz opierać się na naszym chrześcijańskim dziedzictwie, o którym mówi preambuła Konstytucji”⁴². Z kolei w innym zdaniu odrębnym, tym razem do wyroku z 24 lutego 2010 r.⁴³, dotyczącym zasad naliczania wysokości emerytur funkcjonariuszom organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944-1990 oraz członkom Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego, ten sam sędzia Zdziennicki zauważył, że raport z 3 czerwca 1996 r. Komitetu do spraw Prawa i Praw Człowieka Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy powstał

[...] w wyniku szeroko zakrojonych prac nad likwidacją spuścizny po totalitarnych systemach komunistycznych. Zawiera wytyczne mające zapewnić zgodność wszelkich działań likwidacyjnych z wymaganiami demokratycznego państwa prawnego, a więc szanującego wszystkie zasady zagwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz zasady wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych⁴⁴.

Z kolei sam TK po raz pierwszy odwołał się do koncepcji wspólnych tradycji konstytucyjnych w wyroku z 16 listopada 2011 r.⁴⁵, w którym sprawozdawcą był sędzia Stanisław Biernat, a która to sprawa dotyczyła kwestii wyłączenia udziału dłużnika przed sądem pierwszej instancji w postępowaniu o stwierdzenie wykonalności orzeczenia sądu państwa członkowskiego Unii Europejskiej. W tej sprawie po raz pierwszy w historii Trybunał poddał kontroli przepis rozporządzenia unijnego⁴⁶, stwierdzając finalnie jego zgodność z Konstytucją RP. W uzasadnieniu tego wyroku przypomniano, że Unia Europejska prowadzi negocjacje w sprawie przystąpienia do Europejskiej konwencji praw człowieka, a stosownie do art. 6 ust. 3 TUE prawa podstawowe, zagwarantowane w tej konwencji oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych państwom członkowskim UE, stanowią część prawa Unii jako zasady ogólne prawa. Obszerny katalog praw, wolności i zasad zamieszczonych w Karcie praw

⁴² Zdanie odrębne sędziego TK Bohdana Zdziennickiego do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2007 r. o sygnaturze K 2/07.

⁴³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 lutego 2010 r., sygn. akt K 6/09, Dz.U. 2010, nr 36, poz. 204.

⁴⁴ Zdanie odrębne sędziego TK Bohdana Zdziennickiego do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 lutego 2010 r. o sygnaturze akt K 6/09.

⁴⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt SK 45/09, Dz.U. 2011, nr 254, poz. 1530.

⁴⁶ Konkretnie był to art. 41 zdanie drugie Rozporządzenia Rady Wspólnot Europejskich nr 44/2001 z dnia 22 grudnia 2000 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych, Dz.Urz. UE 2001, L 12/1 ze zm.

podstawowych wywodzi się w znacznej mierze z Europejskiej konwencji praw człowieka, której stroną jest Rzeczpospolita Polska. Stosownie do art. 52 ust. 3 i 4 Karty praw podstawowych w zakresie, w jakim Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w konwencji, ich znaczenie i zakres są takie same, jak praw przyznanych przez wspomnianą konwencję. Nie stanowi to przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę. W zakresie, w jakim Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami. Natomiast na podstawie art. 53 Karty żadne z jej postanowień nie będzie interpretowane jako ograniczające lub naruszające prawa człowieka i podstawowe wolności uznane, we właściwych im obszarach zastosowania, przez prawo Unii i prawo międzynarodowe oraz konwencje międzynarodowe, których Unia lub wszystkie państwa członkowskie są stronami, w szczególności przez Europejską konwencję praw człowieka oraz przez konstytucje państw członkowskich.

Odmienny sposób rozumienia wspólnych tradycji konstytucyjnych przez TK odnajdujemy w jego najnowszym orzecznictwie. Warto zauważyć, że dotyczy ono zasady skutecznej ochrony sądowej, która w orzecznictwie TSUE dotychczas najczęściej była wskazywana jako przykład wspólnej tradycji konstytucyjnej państw członkowskich UE. TK tę wspólnotowość starał się w ostatnim czasie zakwestionować, wskazując, że zasada ta jest częścią polskiej tradycji konstytucyjnej, ale rozumianej inaczej niż wspomniana wspólna tradycja konstytucyjna. Oczywiście wszystkie te sprawy dotyczyły kwestii zgodności z Konstytucją RP tzw. reformy wymiaru sprawiedliwości forsowanej przez partię rządzącą, która postawiła pod znakiem zapytania spełnianie przez TK i polskie sądy standardów niezależności i niezawisłości.

I tak w wyroku z 20 kwietnia 2020 r., orzekając, poza zakresem swojej kognicji, o niekonstytucyjności uchwały trzech połączonych izb Sądu Najwyższego⁴⁷, TK stwierdził z jednej strony, że „w zakresie, w jakim Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych Państw Członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami (art. 52 ust. 4)”, a z drugiej strony, że art. 47 Karty jest

[...] wyjątkiem od zasady, zgodnie z którą Karta nie rozszerza zdolności żadnego sądu i trybunału Polski do uznania, że przepisy ustawowe są niezgodne z podstawowymi prawami, wolnościami i zasadami, które są w niej potwierdzone. Zagwarantowane w art. 47 Karty prawo do skutecznego środka prawnego i dostępu do bezstronnego sądu jest niewątpliwie uznane przez ustawodawstwo i praktykę w Polsce, a także stanowi element polskiej tradycji prawnej⁴⁸.

⁴⁷ Uchwała składu połączonych Izb: Cywilnej, Karnej oraz Pracy i Ubezpieczeń Społecznych Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2020 r., sygn. akt BSA I 4110 1/20.

⁴⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 2020 r., sygn. akt U 2/20, M.P. 2020, poz. 376.

Z kolei w wyroku z 14 lipca 2021 r., stwierdzając niekonstytucyjność art. 4 ust. 3 zdanie drugie TUE w związku z art. 279 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej⁴⁹ w zakresie, w jakim TSUE nakłada *ultra vires* zobowiązania na Rzeczpospolitą Polską jako państwo członkowskie Unii Europejskiej, wydając środki tymczasowe odnoszące się do ustroju i właściwości polskich sądów oraz trybu postępowania przed polskimi sądami, TK stwierdził:

[...] w art. 19 ust. 1 zdaniu pierwszym TUE państwa członkowskie powierzyły TSUE orzekanie [...] w określonych sprawach dotyczących traktatów, zaś ze swojej strony państwa członkowskie, w akapicie drugim ust.1 tego artykułu podjęły się ustanowić w swoim prawie krajowym odpowiednie środki, tak aby zapewnić efektywne stosowanie prawa wspólnotowego w przekazanych UE dziedzinach. Podjęcie takiego zobowiązania przez państwa członkowskie nie jest żadną miarą przekazaniem jakichkolwiek kompetencji w zakresie kształtowania (choćby negatywnego) krajowego wymiaru sprawiedliwości przez UE. W art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE nie ma mowy o ochronie sądowej, lecz o ochronie prawnej. Potwierdzeniem tego jest stosowana do tej pory praktyka samodzielnego i bardzo różnorodnego kształtowania ustrojów i zasad powoływania organów wymiaru sprawiedliwości w państwach członkowskich. Tryb powoływania sędziów niewątpliwie nie należy do wspólnej tradycji konstytucyjnej państw członkowskich⁵⁰.

Pojęcie wspólnych tradycji konstytucyjnych funkcjonuje również w polskim orzecznictwie sądowym, choć podkreślić należy, że znacznie częściej odwołują się do niego sądy niższe niż Sąd Najwyższy czy Naczelny Sąd Administracyjny. Te ostatnie bowiem pojęcie to stosują głównie w treści pytań prejudycjalnych do TSUE, wywodząc ze wspólnych tradycji konstytucyjnych przede wszystkim prawo do skutecznej ochrony sądowej⁵¹ czy wolność prowadzenia działalności gospodarczej⁵².

⁴⁹ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.U. 2004, nr 90, poz. 864/2 ze zm.; dalej jako: TfUE.

⁵⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 lipca 2021 r., sygn. P 7/20, Dz.U. 2021, poz. 1309.

⁵¹ Zob. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 sierpnia 2018 r., sygn. akt III UZP 4/18; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 sierpnia 2018 r., sygn. akt III PO 7/18; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 września 2018 r., sygn. akt III PO 9/18; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 września 2018 r., sygn. akt III PO 8/18; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 maja 2019 r., sygn. akt II DSI 37/18; postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 listopada 2019 r., sygn. akt II OSK 2470/19; postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 28 czerwca 2016 r., sygn. akt II OSK 1346/16; postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 19 maja 2016 r., sygn. akt I FSK 224/15.

⁵² Zob. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 15 maja 2014 r., sygn. akt III SK 28/13; uchwała Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 października 2017 r., sygn. akt I FPS 1/17.

6. Wspólne tradycje konstytucyjne jako baza dla rozwoju wspólnej tożsamości europejskiej?

Koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych ma prowspólnotowy, ale również partykularny charakter. Wynika z niej bowiem, że tradycje konstytucyjne w pewnym zakresie są zbieżne i w tym sensie wspólne, ale jednocześnie jako przynależne do różnych państw są odmienne i dla tych państw charakterystyczne. Koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych przyczyniła się jednak niewątpliwie do rozwijania wspólnotowego myślenia o UE, w tym również myślenia o budowaniu wspólnej unijnej tożsamości konstytucyjnej. Sadurski w tym kontekście mówi o tożsamości kolektywnej, argumentując nawet, że pojęcie europejskiej tożsamości konstytucyjnej jest bardziej atrakcyjne niż pojęcie wspólnych tradycji konstytucyjnych, gdyż to pierwsze, w przeciwieństwie do tego drugiego, nie wykazuje tak silnego uwikłania historycznego⁵³. Tożsamość w większym stopniu umacnia wspólnotowość, nie tylko umożliwia samodefiniowanie się grupy społecznej, ale również odróżnienie się od innych grup społecznych. Zbiorowa tożsamość konstytucyjna, w przeciwieństwie do wspólnych tradycji konstytucyjnych, wykazuje w większym stopniu element konfrontacyjny względem innych analogicznych zbiorowych tożsamości konstytucyjnych, co docelowo wzmacnia poczucie wspólnotowości. Pojęcie wspólnej unijnej tożsamości konstytucyjnej ma jednak sens tylko wówczas, gdy przyjmiemy, że UE jest wspólnotą jednolitą i wewnętrznie spójną. Tożsamość oznacza bowiem „bycie tym samym, identyczność”⁵⁴. Tego stopnia integracji UE z pewnością jeszcze nie osiągnęła i zapewne, mając na uwadze obecne tendencje integracyjne, w tym kierunku nie będzie zmierzać.

Wspólna tożsamość konstytucyjna UE to pojęcie, które nie funkcjonuje również w regulacjach traktatowych. Preambuła do TUE mówi jedynie o potrzebie wzmacniania „tożsamości i niezależności Europy w celu wspierania pokoju, bezpieczeństwa oraz postępu w Europie i na świecie”. Z kolei art. 4 ust. 2 TUE stwierdza, że Unia Europejska szanuje „tożsamość narodową”⁵⁵ państw członkowskich, „nierozzerwalnie związaną z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi, w tym w odniesieniu do samorządu regionalnego i lokalnego”. Samo pojęcie tożsamości europejskiej po raz pierwszy pojawiło się w Dokumencie o tożsamości europejskiej ogłoszonym przez dziewięciu ministrów spraw zagranicznych w Kopenhadze 14 grudnia 1973 r.⁵⁶

⁵³ W. Sadurski, *op. cit.*, s. 7.

⁵⁴ Zob. *Słownik języka polskiego*, t. 9, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1967, s. 206.

⁵⁵ Pojęcie tożsamości narodowej obejmuje pojęcie tożsamości konstytucyjnej. Zob. A. Rainer, *Constitutional Identity in European Constitutionalism*, s. 3, [on-line:] http://www.constcourt.md/public/files/file/conferinta_20ani/programul_conferintei/Rainer_Arnold.pdf – 3 VI 2022.

⁵⁶ Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973), [on-line:] https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf – 22 III 2022.

Podjęto wówczas nawet próbę dookreślenia tego pojęcia, m.in. przez odwołanie się do wspólnego dziedzictwa, interesów i szczególnych obowiązków państw członkowskich, a także stopnia jedności dotychczas osiągniętej w ramach Wspólnoty Europejskiej. Z dokumentu tego wyraźnie wynika wola budowania jedności wśród dziewięciu państw członkowskich tworzących wówczas Wspólnotę (*construction of a united Europe*). Przekonanie o potrzebie określenia tożsamości europejskiej było konsekwencją tego unifikacyjnego podejścia do procesu integracji europejskiej. Zakładano również, że tożsamość europejska będzie ewoluować w następstwie dynamicznego rozwoju zjednoczonej Europy. Ostatecznie jednak, jak wiemy, pomysł unifikacji krajowych porządków prawnych w ramach UE nie został zrealizowany, a w UE zaczęto akcentować potrzebę poszanowania tożsamości narodowej tworzących ją państw członkowskich. Wyrazem tego przekonania stało się wprowadzenie przez traktat z Maastricht art. F ust. 1 TUE (późniejszy art. 6 TUE), który zobowiązuje UE do szanowania tożsamości narodowej państw członkowskich.

Warto jednak zauważyć, że pojęcie europejskiej tożsamości konstytucyjnej pojawiło się w ostatnim czasie w orzecznictwie TSUE. W wyroku z 16 lutego 2022 r., wydanym w sprawie dotyczącej mechanizmu warunkowości kwestionowanego przez Węgry i Polskę, TSUE stwierdził, że wartości wyrażone w art. 2 TUE są „podzielane przez państwa członkowskie. Definiują one samą tożsamość Unii jako wspólnego porządku prawnego. A zatem Unia powinna być w stanie, w granicach swoich uprawnień przewidzianych w traktatach, bronić tych wartości”⁵⁷. W dalszej części tego orzeczenia czytamy:

W tym względzie należy przypomnieć, że art. 2 TUE nie stanowi zwykłego wyznaczenia kierunku lub wyrażenia woli o charakterze politycznym, lecz wskazuje wartości, które – jak wyjaśniono w pkt 127 niniejszego wyroku – stanowią o samej tożsamości Unii jako wspólnego porządku prawnego – wartości, które zostały skonkretyzowane w zasadach przekładających się dla państw członkowskich na prawnie wiążące zobowiązania.

TSUE odniósł się również do relacji między tożsamością konstytucyjną UE i tożsamością narodową państw członkowskich w kontekście zagadnienia praworządności, stwierdzając:

Tymczasem chociaż, jak wynika z art. 4 ust. 2 TUE, Unia szanuje tożsamość narodową państw członkowskich nierozdzielnie związaną z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi, skutkiem czego państwa te dysponują pewnym zakresem uznania w celu zapewnienia urzeczywistnienia zasad państwa prawnego, to w żaden sposób nie wynika z tego, że ów obowiązek osiągnięcia rezultatu może

⁵⁷ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 16 lutego 2022 r., sprawa C-156/21, Węgry przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej.

być różny dla poszczególnych państw członkowskich. Mimo bowiem ich odrębnych tożsamości narodowych nierozzerwalnie związanych z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi, które Unia szanuje, państwa członkowskie godzą się na uznanie koncepcji „państwa prawnego”, którą to koncepcję podzielają, za wartość wspólną ich własnym tradycjom konstytucyjnym, której zobowiązały się przestrzegać w sposób trwały.

W ostatnim czasie coraz większą popularnością cieszy się także pogląd zakładający możliwość wyodrębnienia pewnych trwałych elementów porządku unijnego, określanych mianem „unijnego rdzenia konstytucyjności”, wyznaczających tożsamość porządku unijnego, jego materialne jądro. W literaturze wskazuje się ponadto, że jest to swoisty „kod genetyczny”⁵⁸ oraz „kwintesencja unijnego porządku prawnego”⁵⁹. Do unijnego rdzenia konstytucyjnego zalicza się zasady demokracji, państwa prawa, solidarności i ochrony praw podstawowych, a zatem podstawowe wartości unijne wymienione w art. 2 TUE, które – jak się zakłada – nie mogą być przedmiotem rewizji traktatowej⁶⁰. Wartości te wymieniane są również wśród tych, które składają się na pojęcie tożsamości konstytucyjnej, stąd w literaturze podkreśla się, że w związku z wpływem prawa europejskiego na prawa krajowe państw członkowskich zachodzi „proces europeizacji tożsamości konstytucyjnej”⁶¹.

Pierwowzorem dla pojęcia rdzenia konstytucyjnego było pojęcie „fundamentów Wspólnoty” (*the very foundations of the Community*), które po raz pierwszy pojawiło się ponad 30 lat temu w opinii Trybunału Sprawiedliwości z 14 grudnia 1991 r.⁶² Wskazano w niej, że pewne elementy prawa unijnego – tworzące owe fundamenty Wspólnoty – nie mogą być zmieniane w procedurze rewizji traktatów. Do takich fundamentów Wspólnoty zaliczono wówczas zasady wolności, demokracji oraz poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, a zatem zasady wymienione w art. 6 ust. 1 TUE. W wyroku z 10 grudnia 2018 r. Trybunał zwrócił uwagę na „znaczenie wolności i demokracji, wartości zapisanych w motywach drugim i czwartym preambuły traktatu UE, zaliczanych do wspólnych wartości, o których mowa w art. 2 tego traktatu oraz w preambule Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, i należących w tym znaczeniu do fundamentów porządku prawnego Unii”⁶³. Z kolei w wyroku z 5 grudnia 2017 r.

⁵⁸ Zob. B. Marciniak, *The Core of Constitutionalism: Understanding Constitutional Unamendability*, Florence 2020.

⁵⁹ A. Sikora, *op. cit.*, s. 65.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 66; A. Rosas, L. Armati, *EU Constitutional Law. An Introduction*, Oxford 2010, s. 43.

⁶¹ J. Barcik, *Wielopoziomowy konstytucjonalizm Unii Europejskiej a stosowanie praw podstawowych*, „Przegląd Europejski” 2018, nr 2, s. 47.

⁶² Opinia Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 grudnia 1991 r., 1/91, ECR 1991/I-6079.

⁶³ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 10 grudnia 2018 r., sprawa C-621/18, Andy Wightman i inni przeciwko Secretary of State for Exiting the European Union.

(Taricco II) TSUE stwierdził: „zasada ustawowej określoności czynów zabronionych i kar należy do tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich [...] i została wprowadzona przez różne umowy międzynarodowe, w szczególności w art. 7 ust. 1 EKPC”⁶⁴. Jak podkreśla się w literaturze, w Taricco II TSUE wyeksponował nie art. 4 ust. 2 TUE, lecz art. 6 ust. 3 TUE, który „wysunął na pierwszy plan uniwersalizm wspólnych tradycji konstytucyjnych, a nie lokalność czy też partykularność wynikającą z istoty pojęć tożsamości narodowej i konstytucyjnej”⁶⁵.

7. Wnioski

Koncepcja wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE na trwałe wpisała się w dorobek orzecniczy TSUE⁶⁶. Nie jest jednak jasne to, w jaki sposób TSUE rekonstruuje tradycje konstytucyjne państw członkowskich UE, jak również to, jak stwierdza, że są one wspólne dla tych państw. Rekonstruowanie tych tradycji oraz identyfikowanie ich wspólnych elementów powinno być dokonywane przez TSUE w dialogu z sądami konstytucyjnymi, które tradycje te współkształtują, będąc jednocześnie ich strażnikami. Wspólne tradycje konstytucyjne tworzą trwałą fundament prawa unijnego, na którym może być rozwijana koncepcja wspólnej tożsamości europejskiej. Jak wskazuje Jacek Barcik: „Proces ucierania konsensusu konstytucyjnego będzie prowadzić do kształtowania się europejskiej tożsamości konstytucyjnej, która jest pochodną samej tożsamości europejskiej”⁶⁷. Podobne stanowisko zajmuje Rainer Arnold, wskazując, że „trwający proces konwergencji w obszarze wartości (prawa podstawowe, elementy praworządności) może prowadzić do wspólnych koncepcji, które będą punktem wyjścia do powstania europejskiej tożsamości konstytucyjnej”⁶⁸. Wdrożenie koncepcji wspólnej tożsamości konstytucyjnej UE na obecnym etapie integracji europejskiej nie jest możliwe, co oznacza, że nadal pojęciem najbardziej atrakcyjnym spośród tych, które były analizowane, pozostaje pojęcie wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich UE.

⁶⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 5 grudnia 2017 r., sprawa C-42/17, postępowanie karne przeciwko M.A.S. i M.B. [Taricco II].

⁶⁵ A. Kustra-Rogatka, *Wewnątrzspółnotowe zwalczanie przestępstw związanych z VAT a konstytucyjne standardy odpowiedzialności karnej (uwagi na tle spraw Taricco i Taricco II)*, „Państwo i Prawo” 2020, vol. 75, nr 4, s. 53.

⁶⁶ F. Belvisi, *op. cit.*, s. 31.

⁶⁷ J. Barcik, *op. cit.*, s. 48.

⁶⁸ A. Rainer, *op. cit.*, s. 4-5.

Bibliografia

- Barcik J., *Wielopoziomowy konstytucjonalizm Unii Europejskiej a stosowanie praw podstawowych*, „Przegląd Europejski” 2018, nr 2, s. 35-51, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.0789>.
- Belvisi F., *The „Common Constitutional Traditions” and the Integration of the EU*, „Diritto & Questioni Pubbliche: Rivista di Filosofia del Diritto e Cultura Giuridica” 2006, nr 6, s. 21-37.
- Cassese S., *Ruling from Below: Common Constitutional Traditions and Their Role*, „N.Y.U. Environmental Law Journal” 2021, vol. 29, s. 591-618.
- Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973), [on-line:] https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.
- Deklaracje dołączone do Aktu końcowego konferencji międzypaństwowej, która przyjęła Traktat z Lizbony podpisany w dniu 13 grudnia 2007 r., Dz.U. UE 2012, C 326/01.
- Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE 2007, C 303/1.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.
- Krygier M., *Law as Tradition*, „Law and Philosophy” 1986, nr 5, s. 237-262, <https://doi.org/10.1007/BF00190762>.
- Kustra-Rogatka A., *Wewnętrzne standardy zwalczania przestępstw związanych z VAT a konstytucyjne standardy odpowiedzialności karnej (uwagi na tle spraw Taricco i Taricco II)*, „Państwo i Prawo” 2020, vol. 75, nr 4, s. 42-60.
- Lenaerts K., *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a ochrona praw podstawowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 1, s. 4-16.
- Marciniak B., *The Core of Constitutionalism: Understanding Constitutional Unamendability*, Florence 2020.
- Rainer A., *Constitutional Identity in European Constitutionalism*, [on-line:] http://www.constcourt.md/public/files/file/conferinta_20ani/programul_conferintei/Rainer_Arnold.pdf.
- Rosas A., Armata L., *EU Constitutional Law. An Introduction*, Oxford 2010.
- Rozporządzenie Rady Wspólnot Europejskich nr 44/2001 z dnia 22 grudnia 2000 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych, Dz.Urz. UE 2001, L 12/1 ze zm.
- Sadurski W., *European Constitutional Identity?*, „EUI Working Papers. Law” 2006, nr 33, [on-line:] <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6391/LAW-2006-33.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
- Sikora A., *Ochrona środowiska naturalnego jako element składowy koncepcji „rdzenia konstytucyjności” Unii Europejskiej*, „Przegląd Konstytucyjny” 2021, nr 3, s. 59-90.
- Słownik języka polskiego, t. 9, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1967.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.U. 2004, nr 90, poz. 864/2 ze zm.
- Traktat o Unii Europejskiej, Dz.U. 2004, nr 90, poz. 864/30 ze zm.
- Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych (2007/C 303/02), Dz.U. UE 2007, C 303/17.

Orzecznictwo

- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 19 maja 2016 r., sygn. akt I FSK 224/15.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 28 czerwca 2016 r., sygn. akt II OSK 1346/16.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 listopada 2019 r., sygn. akt II OSK 2470/19.
- Uchwała Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 października 2017 r., sygn. akt I FPS 1/17.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 15 maja 2014 r., sygn. akt III SK 28/13
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 sierpnia 2018 r., sygn. akt III UZP 4/18.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 sierpnia 2018 r., sygn. akt III PO 7/18.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 września 2018 r., sygn. akt III PO 9/18.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 września 2018 r., sygn. akt III PO 8/18.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 maja 2019 r., sygn. akt II DSI 37/18.
- Uchwała składu połączonych Izb: Cywilnej, Karnej oraz Pracy i Ubezpieczeń Społecznych Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2020 r., sygn. akt BSA I 4110 1/20.
- Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 maja 1974 r., BVerfGE 37, 271 [Solange I].
- Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 1986 r., BVerfGE 73, 339 [Solange II].
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2007 r., sygn. akt K 2/07, Dz.U. 2007, nr 85, poz. 571.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 lutego 2010 r., sygn. akt K 6/09, Dz.U. 2010, nr 36, poz. 204.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt SK 45/09, Dz.U. 2011, nr 254, poz. 1530.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 2020 r., sygn. akt U 2/20, M.P. 2020, poz. 376.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 lipca 2021 r., sygn. P 7/20, Dz.U. 2021, poz. 1309.
- Opinia Rzecznika Generalnego Pedra Cruza Villalóna przedstawiona w dniu 14 stycznia 2015 r., sprawa C-62/14, Peter Gauweiler i inni przeciwko Deutscher Bundestag.
- Opinia Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 grudnia 1991 r., 1/91, ECR 1991/I-6079.
- Postanowienie Trybunału Sprawiedliwości z dnia 4 lutego 2000 r., sprawa C-17/98, Emesa Sugar (Free Zone) NV przeciwko Aruba.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 1970 r., sprawa 11-70, Internationale Handelsgesellschaft mbH przeciwko Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 13 grudnia 1979 r., sprawa 44/79, Liselotte Hauer przeciwko Land Rheinland-Pfalz.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 5 października 1994 r., sprawa C-404/92 P, X przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich.

- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 28 marca 2000 r., sprawa C-7/98, Dieter Krombach przeciwko André Bamberskiemu.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 25 lipca 2002 r., sprawa C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores przeciwko Radzie Unii Europejskiej.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 października 2004, sprawa C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH przeciwko Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 8 listopada 2005 r., sprawa C-443/03, Götz Leffler przeciwko Berlin Chemie AG.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 2005 r., sprawa C-144/04, Werner Mangold przeciwko Rüdiger Helm.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 2 maja 2006 r., sprawa C-341/04, Eurofood IFSC Ltd.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 2007 r., sprawa C-411/04 P, Salzgitter Mannesmann GmbH przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 13 marca 2007 r., sprawa C-432/05, Unibet (London) Ltd i Unibet (International) Ltd przeciwko Justitiekanslern.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 24 kwietnia 2008 r., sprawa C-55/06, Arcor AG & Co. KG przeciwko Republice Federalnej Niemiec.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 3 września 2008 r., sprawa C-405/05, Yassin Abdullah Kadi, Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie Unii Europejskiej i Komisji Wspólnot Europejskich.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 19 stycznia 2010 r., sprawa C-555/07, Seda Küçükdeveci przeciwko Swedex GmbH & Co. KG.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 15 lipca 2010 r., sprawa C-271/08, Komisja Europejska przeciwko Republice Federalnej Niemiec.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 8 września 2010 r., sprawa C-409/06, Winner Wetten GmbH przeciwko Bürgermeisterin der Stadt Bergheim.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 21 października 2010 r., sprawa C-81/09, Idryma Typou AE przeciwko Ypourgos Typou kai Meson Mazikis Enimerosis.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2010 r., sprawa C-208/09, Ilonka Sayn-Wittgenstein przeciwko Landeshauptmann von Wien.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 5 grudnia 2017 r., sprawa C-42/17, postępowanie karne przeciwko M.A.S. i M.B. [Taricco II].
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 11 września 2018 r., sprawa C-68/17, IR v. JQ.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 10 grudnia 2018 r., sprawa C-621/18, Andy Wightman i inni przeciwko Secretary of State for Exiting the European Union.

Praca zbiorowa *Interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej* powstała jako efekt projektu badawczo-dydaktycznego o takim samym tytule, zrealizowanego ze środków Priorytetowego Obszaru Badawczego Heritage w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim. Celem tego projektu w jego warstwie naukowej było zainicjowanie interdyscyplinarnych badań nad problemem tożsamości konstytucyjnej, a w warstwie dydaktycznej – zaangażowanie w te badania, obok konstytucjonalistów, również studentów różnych kierunków (prawa, socjologii, psychologii i filozofii).

„Zwrócenie uwagi na interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej wydaje się jak najbardziej zasadne, ponieważ nie jest ona prostym, łatwym do zdefiniowania pojęciem, lecz właśnie «kategorią» lub «strukturą». Dlatego też spojrzenie na tożsamość konstytucyjną z perspektywy kilku dyscyplin (filozofii, psychologii, politologii, socjologii czy prawa) zasługuje na docenienie”.

z recenzji wydawniczej
prof. Mirosława Granata, UKSW

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-713-2

9 788381 387132